

Gnisvärd kapell

Karaktärisering 2020

Dnr: 2019-17
Dnr Visby stift: SS 2019-0047

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby

© Visby stift
Norra Kyrkogatan 3
621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund.....	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Tofta socken.....	7
Gnisvärd kapell.....	7
Historik.....	9
Nulägesbeskrivning området	13
Kapellet.....	15
Kapellets huvuddrag	15
Byggnadshistorik	16
Nulägesbeskrivning	20
Restaureringar	37
Arkeologi	37
Värdering.....	38
Allmänt.....	38
Kyrkobyggnaden.....	39
Kyrkans inventarier	40
Kapellområdet.....	40
Händelselista Gnisvärd kapell.....	41
Lagskydd.....	42
Källor och litteratur.....	44
Otryckta källor.....	44
Tryckta källor.....	44
Kartor	44

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karakterisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt att notera spår av förändringar som har gjorts och att observera kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen

som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

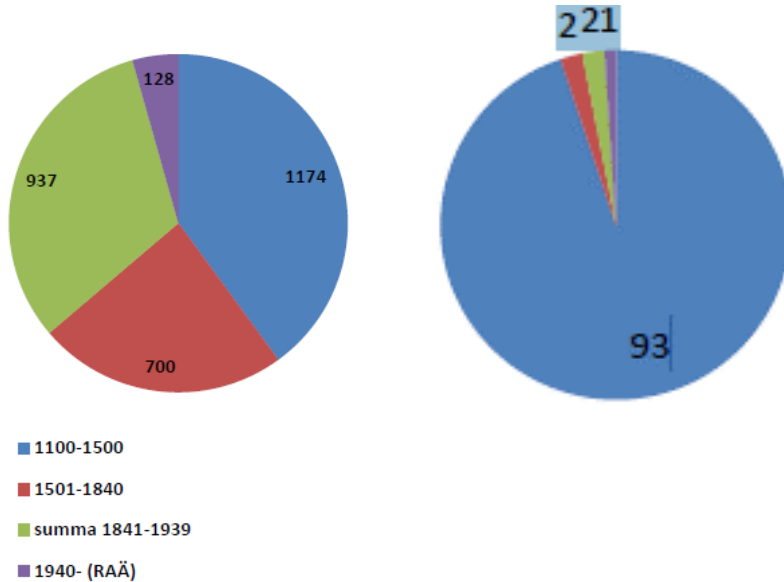
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpussatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Vaggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida

kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Tofta socken

Gnisvård kapell ingår i Eskelhem pastorat. Det är belägen i Gnisvård fiskeläge på mellersta Gotland, ca 22 km från Visby.

Gnisvård kapell

Gnisvård kapell ligger i ett mycket öppet landskap med utblickar åt havet. Invid kapellet ligger rader med äldre fiskebodar och sydväst om kapellet ligger hamnen.

Gnisvård från norr. Foto Jan Norrman 1996. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Gnisvård från nordöst med kapellet i förgrunden. Foto Jan Norrman 1996. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Gnisvård fiskeläge från sydväst och hamnen. Kapellets tak reser sig över fiskebodarna. Foto JL 2020.

Historik

Längs den svenska Östersjökusten finns ett antal kapell. Gemensamt är att de är tillkomna på platser där verksamhet bedrivits, ofta temporärt, och som legat på avstånd från sockenkyrkorna. Avståndet är emellertid inte det mest avgörande. Verksamheterna, knutna till fiske, handel, sjöfart, varv, industri eller örlogsstationer, kunde säsongvis samla stora skaror från olika håll och för vilka det inte fanns plats i den lokala sockenkyrkan.

Till den största gruppen kustkapell hör fiskekapellen. Under fiskesäsongen befolkades fiskelägen inte bara av närboende utan, särskilt längs Norrlandskusten, även av borgare från städer och andra tillresta. Livet i fiskelägena var vanligen strikt reglerat, för att undvika den oordning som annars låg nära till hands. Sådana bestämmelser kunde vara att det var förbjudet att gå till sjöss eller lägga ut nät på söndagen, den heligt föreskrivna vilodagen, samt att det rådde närvaroplikt vid gudstjänsterna. En annan kyrkogångstradition, det farofyllda livet och de nyckfulla förutsättningarna kring väder och fiskelycka gjorde sannolikt att sådana bestämmelser följdes. Fanns inte präst närvarande hade hamnfogden i uppgift att leda andakter under vissa former. Gudstjänsterna kunde förrättas utomhus eller i en större sjöbod, men där förutsättningarna fanns byggdes ett kapell. Gemensamma insatser eller enskilda donationer tillskyndade kapellet. Uppgifter finns om medeltida kustkapell, i några fall som bevarade lämningar, i andra fall kända genom dokument, traditioner eller platsnamn som Kapellshamn och Kapellets fiskeläge i När. Det är dock inte givet att det rört sig om fiskekapell utan kan ha varit kapell på pilgrimsplatser eller på stationer längs segelleder. Från 1600-, 1700- och 1800-talet finns dock flera kända och ofta bevarade exempel på fiskekapell, kapell byggda för en från olika håll samlad befolkning som idkar säsongsfiske, inte minst längs Norrlandskusten. Gemensamma drag är att kapellen är små, är byggda i trä, har prytt av gåvor eller inredning som ”blivit över” från någon sockenkyrka och kanske smyckats av en konstnär som bedrivit fiske.

De gotländska fiskelägena har haft en annan struktur än de på fastlandet, genom att fiskarna i högre grad kom från socknen och kunde ta sig till sockenkyrkan på söndagen, men åtminstone två fiskekapell av samma slag som på fastlandet förekommer på ön, i fiskelägena vid Hallshuk och Gnisvärd. Medan det förra länge stod som övergiven ruin har det i Gnisvärd i princip varit i kontinuerligt bruk. Bruket har dock tidvis varit måttligt, i mitten av 1800-talet samlades man till predikan i kapellet på onsdagar och fredagar under sensommaren och kring 1940 endast en gång per sommar. Som de flesta fiskekapell är det enkelt. Det är byggt i sten, som varit lättare att få tag i som byggmaterial än vid de fastländska fiskelägena, men trä förekommer också rikligt i takkonstruktionen och inredningen. Övertagna äldre föremål från andra kyrkor är få. Utanför ingången finns en förgård som sannolikt från början har kunnat rymma personer som inte fick plats när fiskeläget var välbesökt.

Gnisvärd fiskeläge. Skattläggningskarta 1752. Det lilla kapellet i trä som md stor sannolikhet fanns vid denna tid är inte markerat på kartan.

Gnisvärd fiskeläge. Laga skiftes karta 1894. Kapellet är nu markerat med brun färg på kartan.

Gnisvärd fiskeläge tecknat från sydväst. Jacob Hägg 1910. Gotlands Museums arkiv.

Gatan mellan strandbodarna 1932. Gunnar Johanssons bildarkiv. Gotlands Museum.

Gnisvård kapell fotograferat från sydväst. Foto Alfred Edle 1938. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Gnisvård kapell fotograferat från sydväst. Foto ES 2020.

Nulägesbeskrivning området

Framför kapellet mot vägen finns ett mindre markområde, en förgård som ägs av kommunen och förvaltas av fiskeriföreningen. Den är inhägnad med trästaket och en kallmurad kalkstensmur. Muren lades om omkring 2001.

I förgården finns fem långbänkar, en anslagstavla, en lyktstolpe samt en flaggstång. Norr om denna del finns en inhägnad parkeringsplats med flera träd och buskar, bland annat vildäpple och syren. Här finns också en betongkällare som används som förråd samt ett enkelt brädiskjul som används som torrass, väl dolt i syrenbusken.

Väster om kapellet finns en belysningsstolpe.

Kapellet från väster. Foto JL 2020.

Förgården fotograferad från söder. Foto ES 2020.

Området norr om kapellet. Foto ES 2020.

Kapellet

Kapellets huvuddrag

Gnisvärd kapell, Strandkyrkan, består av en rektangulär huvudkropp, riktad i öst-västlig riktning, täckt av sadeltak. Ingången är mitt på västgaveln. Två fönster på östgaveln flankerar kapellets altare och utgör vid sidan om ett litet fönster i västra gavelröset kapellets enda fönsteröppningar. En inhägnad förplats, tillkommen på 1900-talet, utgör en yttre fortsättning på kapellet. Kyrkliga attribut är sparsamma. I fiskeläget markerar sig kapellet främst genom sin storlek. Invändigt utgör bänkinredningen, altaret och predikstolen markörer som visar på dess kyrkliga funktion tillsammans med den resning som bildas i rummet med dess öppna takstol.

Kapellet och förgården från sydväst. Foto JL 2020.

Byggnadshistorik

Inga kända uppgifter eller byggnadslämningar finns som skulle kunna tala för på att det funnits något medeltida kapell på platsen. De äldsta beläggen förefaller vara uppgifter från 1800-talets första del om ett träkapell som var lagat många gånger och så förfallet att det nästan var obrukbart. Så beskrevs det också under 1830-talet. Dess ålder är inte känt, men mot bland annat den ovan angivna bakgrunden över fiskekapell är det inte orimligt att anta att det tillkommit på 1600-talet. År 1832 skänkte en skeppare till kapellet den vindflöjel som nu sitter på det nuvarande kapellets tak.

År 1839 byggdes det nuvarande kapellet, som följd av ett beslut från 1838 att ett nytt kapell av sten skulle stå klart till midsommar påföljande år. Uppgifter om kapellets utformning är få innan de första kända fotografierna togs på 1930-talet. Enligt en uppgift skall inredningen ha avslutats omkring 1900 och tidigare åtminstone delvis ha varit bemålad. Bilderna och avsaknaden av andra spår i byggnaden talar för att den nuvarande uppbyggnaden ger en bra bild av vad som torde vara den ursprungliga, vad gäller byggnadens form, fönstrens och dörrens placering samt att rummet är öppet till taknock. Dock har materialet till stora delar bytts ut i golv, tak och inredning.

Till skillnad från de vanliga förhållandena vad gäller fiskekapell är äldre övertagna inredningsföremål få och det mesta förefaller vara format för kapellet med enkla material. Undantag utgör korbänken med ett mer omsorgsfullt utfört snickeri. Den kan vara övertagen från det äldre kapellet, men delarna är inte olika bänkinredning från 1700- och 1800-talet i till exempel Tofta, varför den också kan komma från någon kyrka. Konstruktionen är dock inte avancerad och skulle kunna vara gjord för kapellet, men i så fall hade nog även predikstolen haft ett rikare detaljutförande.

Taket var ursprungligen faltak, senast omkring 1920 ändrat till spåntak och sedan 1950-talet tegeltak. Än större var interiörens förändringar 1970, troligen efter förslag av arkitekt Leif Olsson. Elektrisk uppvärmning infördes och i anslutning till det lades nytt, isolerat golv, och ett isolerat innertak under yttertaket. Bänkinredningen, som var sliten, ersattes av en ny, erinrande om den gamla. År 2001 putsades kapellet.

Kapellet från sydväst, troligen vid 1900-talets början. Staket saknas kring förgården. Trappan mycket enkel. Möjligen ett enklare fönster i gaveln än i dag. Foto i Gotlands Museums arkiv.

Exteriör från söder. Foto Sven Brandel 1921. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Gnisvård kapell från sydväst. Foto Alfred Edle 1938 (detalj). RAÄ, Kulturmiljöbild.

Kapellet från sydväst under 2000-talet. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004–09. Visby stift.

Kapellet och förgården från sydväst, innan dörrtrappan byggdes ut och västfönstret målades om. Foto Rebecka Svensson 2008. Visby stift.

Kapellet från sydväst. Foto JL 2020.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kapellets yttre är enkelt. Inget visar att det rör sig om en kyrkobyggnad utöver storleken och den tydliga axialiteten med ingång på gaveln samt västfönstrets korsformiga spröjsning och vindflöjeln. Den sammanhållna formen och proportionerna går att associera till samtida nyklassicistisk kyrkoarkitektur, även om det för den tiden karakteristiska tegeltaket är tillkommet långt senare. Vindflöjeln med årtalet 1832 skänktes det året till gamla kapellet.

Kyrkans yttermurar är putsade. På taket ligger sedan 1950-talet tegel med de tidigare takmaterialen lagervis under. De rektangulära fönstren och dörröppningen har enkla omfattningar. Dubbeldörrarna har fiskbenspanel, troligen sedan 1950-talet eftersom de på ett foto från 1938 har liggande panel. Trappan, omlagd 2001, utvidgades med murad ramp 2018. Handledaren smidd av Mauritz Johansson, Tofta, 2001 och 2018.

Till vänster: Kapellet från sydöst. Foto JL 2020. Till höger: Kapellet från norr. Foto Rebecka Svensson 2008. Visby stift.

Kapellet från nordväst. Foto JL 2020.

Kapellet västfasad med förplats för samlingar utomhus eller när kapellet är för litet. Foto JL 2020.

Östfasaden. Foto JL 2020.

Ramp, byggd 2018. Foto JL 2020.

Kapellets ingång. Panelen troligen från 1950-talet. Trappan och räcket, smitt av Mauritz Johansson 2001 och 2018. Till höger samma motiv före 2018 Foto Rebecka Svensson 2008. Visby stift.

Detalj av trappans smidesräcke från 2001. Till höger smidd vindflöjel, med året 1832, innan kapellet byggdes. Troligen överflyttad från det tidigare kapellet på platsen. Till höger kapellets östgavel. Foto JL 2020.

Västgavelns fönster. Foto JL 2020. Till höger samma motiv med tidigare färgsättning. Foto Rebecka Svensson 2008. Visby stift.

Interiör mot öster. Foto JL 2020.

Interiör

Invändigt är rummet öppet upp tillnock med bindbjälkar som sträcker sig tvärs över rummet. Rummet har en tydlig riktning mot de två fönster som utgör fond med utblick över det obebyggda fältet. Väggarna är putsade, ovanför bindbjälkarna med grövre yta. Ett panelat innertak från 1970-talet mellan de tidigare helt synliga högbenen i takstolen avslutar rummet uppåt. Kapellet har trägolv, nuvarande från 1970-talet.

Interiör mot öster. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004–09. Visby stift.

Interiör mot väster. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004–09. Visby stift.

Interiör mot väster. Foto JL 2020.

Interiör mot öster. Foto Alfred Edle 1938. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Till vänster: Interiör mot öster före 1970. Foto Inga-Lill Granlund, 1950-talet? Gotlands Museums arkiv.

Till höger: Interiör mot öster efter 1970. Foto Rebecka Svensson 2008. Visby stift.

Altaret. Foto JL 2020.

Inredning och inventarier

Altaret är en enkel, väggfast konstruktion med stolpar i framkanten, från omkring 2010. Före dess hade altaret en sluten front, troligen från 1800-talet men sannolikt förändrad flera gånger. Ett enkelt altarskrank härrör troligen från 1970-talet. Att döma av foton saknades tidigare altarskrank, dock fanns en bekännelsepall för prästens knäfall. Den fyrkantiga predikstolen är sammanfogad av enkla brädor till en tydlig kransgesims högst upp. Korbänken är uppbyggd av skärmar och dörrar med försänkta speglar. Båda är sannolikt från 1800-talet, kanske ursprungliga. Möjligen kan de enligt uppgift tidigare varit bemålade men avlutade omkring 1900. Kommer bänken från annat håll kan avlutningen ha skett när den flyttades till kapellet. Proportioner och profiler liknar delar av bänkinredningen i Tofta kyrka, vilket kan tala för att skärmen och dörren kommer därifrån. Den enkla öppna bänkinredningen byggdes 1970 som fri avbildning av den tidigare. Gavlar breddades och en extra ryggbräda tillkom 2004.

På en nummertavla från 1800-talet, nu ur bruk, skrevs psalmnumren upp med krita. Som orgel fungerar ett orgelharmonium från 1910-talet, skänkt 1955. Lyktorna i taket kom till kapellet på 1950-talet. En äldre kollektbössa har initialerna C J F. Kyrkskeppet utfördes av Henry Ahlquist i Sanda och skänktes 1970. Kapellens märkligaste inventarium är en trumma från 1840-talet, sannolikt från ett finskt regemente och restaurerad 1954, vilken användes istället för kyrkklockor för att sammankalla till gudstjänst.

Altaret från norr. Foto JL 2020.

Till vänster: Altaret utan klädsel i tidigare utförande. Nu ersatt av en stolpburen skiva. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004–09. Visby stift. Till höger: Bekännelsepall. Foto Marianne Olsson, 1950-talet? Gotlands Museums arkiv.

Till vänster: Kapellets nordöstra hörn. Foto JL 2020. Till höger: Predikstolen. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-09. Visby stift.

Gallerverk på predikstolens insidor åt söder och norr. Till höger predikstolens profilerade kransgesims. Foto JL 2020.

Kapellets sydöstra hörn med korbänk, nummertavla och orgelharmonium. Foto Rebecka Svensson 2008. Visby stift. Till höger: Korbänken. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-09. Visby stift.

Korbänkens dörr. Foto JL 2020.

Bänkinredning från 1970. Gavlarna breddade 2001. Foto JL 2020.

Bänkinredning, troligen delvis ursprunglig, avlägsnad 1970. Foto Marianne Olsson, 1950-talet? Gotlands Museum arkiv.

Kyrkskepp av Henry Ahlquist, Sanda, 1970. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-09. Visby stift

Kyrkskepp. Foto JL 2020.

Smidesljusstake. Foto JL 2020.

Orgelharmonium. I bakgrunden korbänken och altaret. Foto JL 2020.

Till vänster: Kollektbössa. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-09. Visby stift Till höger: Trumma för sammankallning till gudstjänst. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-09. Visby stift

Kyrkvärden och fiskaren Valter Nilsson sammankallar med trumman. Foto Inga-Lill Granlund, 1950-talet?
Gotlands Museums arkiv.

Restaureringar

Få uppgifter finns om förändringar före 1930-talet. Att kapellet, byggt med enkla medel och material, klarat sig utan större underhåll i ett sekel är inte sannolikt. Vid 1970 års restaurering framstod bänkinredningen som att den härrörde från kapellets byggnadstid. Den byttes då ut, liksom golvet och ett nytt innertak tillkom. Träet som avlägsnades eller doldes var handbilat varför bytet till maskinhyvlat innebar en viss karaktärsändring. Under senare tid har ytterligare industritillverkade trämöbler, som altarringen och extra stolar, tillförts kapellet liksom radiatorer kring väggarna.

Trappan utanför kapellets ingång har byggts om vid olika tillfällen, senast år 2018 då en ramp byggdes i kalksten. Räcket utfördes i smide av Mauritz Johansson som utfört smide till trappan år 2001.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkirklar i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjarats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

I Gnisvärd finns inga kända fornlämningar i närheten. Inga arkeologiska undersökningar har gjorts.

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är

relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobygandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

Kyrkobyggnaden

Som fiskekapell hör Gnisvärd kapell till en byggnadstyp som har spridning över landet, som illustrerar äldre tiders näringsfång och levnadsvillkor samtidigt som det i dag är många människor som kommer i kontakt med dem sommartid. För Gotlands förhållanden är kapellen få, vid sidan av sockenkyrkorna, och Gnisvärd kapell utgör i princip den enda kyrkobyggnad på Gotland som byggts under den period från 1700-talets senare del till 1800-talets senare del då ett mycket stort antal kyrkor byggdes nya från grunden inom vissa delar av det svenska fastlandet. Även om delar

av inredningen och materialen är bytta i sen tid bevarar kapellet mycket av sin ursprungliga karaktär.

Kyrkans inventarier

Predikstolen och korbänken har särskild betydelse för framtoningen genom sitt exponerade omålade trä. Korbänken med sin låsförsedda dörr utgör en tydlig social markering gentemot de enkla öppna bänkarna. Ett särskilt värde har kapellets trumma. Den utgör exempel på hur många fiskekapell sammankallade till gudstjänst med andra medel än klockor.

Kapellområdet

Den bevarade helhetsmiljön med kapellet, strandbodarna, gistgården och hamnen har ett mycket högt miljöskapande värde.

Det öppna landskapet kring kapellet bidrar till miljöns karaktär som ett fiskeläge vid havet.

Strandbodarna och gistgården är viktiga för förståelsen av kapellets funktion som ett fiskekapell.

De enkla planteringarna av syren och enstaka träd i det i övrigt öppna området ger platsen en karaktär av karghet vilket förstärker platsen som en brukad strandnära miljö.

Naturvärden

Träd, och buskage är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till dessa miljöer, vilka på så sätt är viktiga för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Gnisvärd kapell finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Gnisvärd kapell

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
t. 1800-tal	Ansågs kapellet så förfallet samt lagat otaliga gånger att det var nästan förenat med livsfara att vistas i det.	GF
1832	Årtal på vindflöjeln som skänktes till det dåvarande kapellet av trä.	SvK
1838	Stod ett träkapell av okänd ålder på platsen.	SvK
1839	Uppfördes nuvarande kapellet, stod färdigt kring midsommar. Faltak.	SvK, GF
		GF
1840-tal	Ersattes den nuvarande koppartrumman (med traditioner till ett finskt regemente) en äldre trätrumman.	GF
1954	Renoverades kapellet, prydnadsföremål skänktes. Två fyrlyktor hängdes upp. Trumman som sammankallade till gudstjänst renoverades.	GF
1950-talet	Belades med enkupigt taktegel.	GF
1970	Restaurerades kapellet. Nytt golv (isolerat), nytt innertak (isolerat), nya bänkar, elvärme samt utökad levande belysning.	GF
ca 2001	Lades muren kyrkogårdsmuren om, kapellet putsades, trappan ordnades och ett nytt räcke monterades. Åtgärderna gjordes inte vid samma tillfälle.	Muntl.
o. 2002	Gjordes bänkinredningen mer bekväm (en extra ryggbräda monterades).	GF

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
GF	Gotlands fornsals arkiv
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
Inskr.	inskrift i kapellet
kh	kyrkoherde
Muntl.	Muntlig uppgift från församlingen.
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd III, 1942.
t.	tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag, SFS 1988:950 t.o.m SFS 2019:864

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet)*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM (Statens Historiska Museer)*, Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby
 Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
 Vård- och underhållsplan Tofta kyrka, 2005. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Ekman, K. Gnisvårds strandkyrka, i Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 1937.
 Ekman, K. (red. Erik Olsson), Med åror och segel. 1976
 Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
 Sveriges Kyrkor, Gotland band III, 1942.

Kartor

Skattläggningskarta 1752. Lantmäteristyrelsen, H80-1:1.
 Laga skiftes karta, Ansarve 1894. Lantmäteristyrelsen, H80-2:4.